

प्रकरण ६ वे
उपसंहार

प्रकरण सहावे उपसंहार

दलित समाजावर वर्षानुवर्षे झालेला अन्याय, अत्याचाराचे आणि त्यातून निर्माण झालेल्या विद्रोहाचे चित्र मराठीतील दलित साहित्यात गेल्या तीन दशकात प्रभावीपणे उमटले आहे. त्यातही 'काव्य' आणि 'आत्मकथन' या वाङ्मयप्रकारातून हा अविष्कार अधिक उत्कट आणि प्रभावीपणे साकार झालेला आढळतो. परंतु दलित संवेदनशीलतेचे खरे दर्शन घडते ते या प्रस्तूत प्रातिनिधीक दलित नाटकामध्ये ! आणि नाटक हा वाङ्मय प्रकारच दलितांचे प्रश्न व समस्या मांडण्याच्या दृष्टीने अधिक साह्यकारी ठरणार असल्याचे चळवळीच्या माध्यमातून प्रस्तूत नाटकांनी दाखवून दिले आहे. वर्षानुवर्षे शोषितांचे, पीडितांचे, अन्यायग्रस्तांचे आणि म्हणूनच एका अभावग्रस्त समाजाचे जिणे जगणाऱ्या दलितांनी घेतलेल्या विद्रोहाची भूमिका त्यांचा संताप, त्यांची संघर्षात्मक भूमिका इ. सर्व काही या दलित नाटकात प्रतिबिंबित झाले आहे. दलितांचे जगणे हे संघर्षच आहे आणि ते दलित नाटकामध्ये साहित्यामध्ये मांडण्यात आले आहे. या सर्व दलित साहित्य आणि दलित रंगभूमीला चांगले दिवस येऊ लागले. म. भि. चिटणीस यांच्या 'युगयात्रा' या नाटकाने एक वेगळे असे नवे वळण प्राप्त करून दिले. यानंतर अनेक नाटके निर्माण झाली आणि दलित नाटकातून दलितांवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचाराला वाचा फोडल्याचे कार्य घडल्याचे आढळते.

उदा. - गंगाधर पानतावणे (माणूसकीचे बंड), सुरेश वंजारी (मृत्युपत्र), श्री. गुडघे (बुद्धम शरणंम गच्छामी), अशोका अहिर (समतेचा विजय), खुशाल कांबळे (ग्रामराक्षस) बाबुराव गायकवाड (नात), इ. अनेक नाटके उदयास आली.

प्रकरण पहिले (दलित रंगभूमी संकल्पना व स्वरूप) यामध्ये दलित रंगभूमीची संकल्पना मांडत असताना मराठी साहित्याचे अभ्यासक, विचारवंत, नाटककार, साहित्यिक यांचा यामध्ये विचार करून त्यांनी दलित रंगभूमीच्या संदर्भात केलेल्या

संकल्पना मांडल्या आहेत. त्यामध्ये असे दिसून येते की, डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने आणि दलितांचे परिवर्तन करण्याच्या हेतूने दलित रंगभूमी महत्त्वाची आहे. म. फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांची रंगभूमी तसेच वैचारिक बांधीलकी मानणारी मानवी कल्याणासाठी सिद्ध असणारी व मानवी मूल्ये जोपासणारी, मानव रक्षणासाठी सिद्ध झालेली रंगभूमी ती दलित रंगभूमी होय. काहीजणांनी दलित रंगभूमीला प्रबुद्ध रंगभूमी, आंबेडकर रंगभूमी, बौद्ध रंगभूमी, फुले-आंबेडकरी रंगभूमी अशीही नावे दिली आहेत. ते अनेकांच्या संकल्पनावरून दिसून येते.

‘दलितांनी दलितांचे दलितत्व घालविण्यासाठी केलेला नाट्यधर्मी अविष्कार म्हणजे ‘दलित रंगभूमी’ असेही म्हटले जाते. अशाप्रकारे अनेक विचारवंतांच्या या प्रकरणात संकल्पना मांडल्या आहेत. त्यामधून सर्वांच्या संकल्पनेत आंबेडकरांच्या विचारांचा समान धागा जाणवतो. त्यामुळे ‘आंबेडकरी प्रेरणेने आपले दलितत्व नष्ट करून परिवर्तनवादी विचाराने नवसमाज निर्माण करण्यासाठी आपल्या जीवनातील सत्य नाट्यविष्काराद्वारे रंगमंचावर मांडणारी रंगभूमी ती दलित रंगभूमी होय.’ असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही असे वाटते. नंतर या प्रकरणामध्ये दलित रंगभूमीचे स्वरूप, उगम, वाटचाल, प्रेरणा त्यांच्या जीवननानुभवाची मांडणी, त्यांची वैशिष्ट्ये निष्कर्ष या प्रकरणात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये दलित रंगभूमीचे स्वरूप मराठी रंगभूमीपेक्षा वेगळे आहे. त्यामध्ये त्यांचा प्रबोधनाचा विचार आहे. परिवर्तनवादी विचार आहे. दलित रंगभूमीवरील नाटके समस्याप्रधान नाटके आहेत. त्यामध्ये महत्त्वाचे म्हणजे जीवनानुभव कटू सत्य मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. दलित रंगभूमीचा उगम हा खऱ्या अर्थाने म.भि. चिटणीस यांच्या ‘युगयात्रा’ येथून झाला असला तरी १८५५ साली महात्मा फुले यांच्या ‘तृतीयरत्न’ या नाटकापासून झालेला आहे असे संशोधनाने सिद्ध झालेले आहे. दलित रंगभूमीची वाटचाल ही १९६० नंतर मोठ्या प्रमाणात झाली व १९७० ते ९० हा काळ महत्त्वपूर्ण ठरला या काळात या रंगभूमीचा खूप मोठा विकास झालेला दिसतो. दलित नाटकाची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हीच खूप प्रेरणा आहे. दलित नाटकाची वैशिष्ट्ये म्हणजे दलित नाटकातून वेदना, विद्रोह, समस्या, संघर्ष त्यांच्यावर होणारे अन्याय प्रकट

केले जातात. त्यामुळे दलितांचा स्वाभिमान जागृत करण्यासाठी दलित रंगभूमी हे एक खूप मोठे केंद्र आहे.

प्रकरण दुसरे यामध्ये 'गांधीजी व आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि दलित नाटक' असा आढावा घेतला आहे. गांधीजी आणि आंबेडकर हे दोघेही एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचे महापुरुष होते. गांधींच्या स्वातंत्र्य चळवळीने आणि बाबासाहेबांच्या समग्र तत्त्वज्ञानाने एक नवे विचारयुग निर्माण केलेले होते. यावरून त्यांचे युगप्रवर्तक आधुनिक युगातील अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व सिद्ध होते.

गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्व पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, लहानपणीच गांधीजींवर नैतिक व धार्मिक संस्कार झाले होते. त्यांची सद्विवेकबुद्धी लहानपणीच जागृत होण्याचे कार्य घडले. त्यांच्यावर मध्ययुगीन सुधारणा आणि एकेश्वरवाद व युक्तिवाद याचा परिणाम झाला होता. महात्मागांधीजींचे व्यक्तिमत्त्व हे एक वेगळेच वैशिष्ट्यपूर्ण व लोकविलक्षण असे होते. गांधीजी स्वतःला सनातनी हिंदू म्हणून घेत. बालपणात त्यांच्यार जैन व वैष्णव पंथाचे संस्कार झाले होते. गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेत गेल्यानंतर तेथील अन्यायाविरुद्ध भारतीयांना स्वतःच्या हक्कासाठी लढण्यास प्रवृत्त केले. या चळवळीच्या निमित्ताने सामाजिक जी मूल्ये त्यांनी श्रेष्ठ म्हणून स्वीकारली होती तीच सामाजिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांना लागू करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यामधून त्यांचे स्वतःचे असे एक वेगळे सर्वांगीण सामाजिक तत्त्वज्ञान विकास पावले. त्यांच्यावर झालेले कौटुंबिक संस्कार इंग्लंडमधील वास्तवात त्यांच्या विचारांना मिळालेली दिशा, दक्षिण आफ्रिकेत त्यांना आलेले अनुभव यांच्यामधून त्यांच्या विचाराची घडण होत गेली आणि भारत स्वातंत्र्यासाठी त्यांना एक परिणत स्वरूप प्राप्त झाले. गांधीजी हे एक द्रष्टे तत्त्वचिंतक होते. १९२० नंतर गांधीजी राजकीय सूत्रे हाती घेतली आणि जनआंदोलनाला सुरुवात झाली वेगवेगळ्या थरातील हजारों लोक असहकार चळवळीत सामील झाले आणि देशस्वातंत्र्यासाठी झटू लागले. गांधीजींनी हिंदू धर्मावरील कलंक नाहीसा करण्यासाठी त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. हरिजन सेवक संघाची स्थापना केली. अस्पृश्य समाज हिंदूपासून विभक्त होऊ नये म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांबरोबर त्यांनी संघर्ष केला. प्राणपणास लावले उपोषण धरले व पूणे करार करून तो संघर्ष

सोडविला. गांधीजींच्या विचारात निष्क्रियतेला, आळशीपणाला बिलकुल थारा नव्हता. गांधीजी ईश्वरवादी होते. त्यांचे एक आगळेवेगळे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी भारत स्वातंत्र्यासाठी खूप संघर्ष केला. चळवळी केल्या इंग्रजांना हा देश सोडून जाण्यास भाग पाडले व आपला भारत देश स्वतंत्र करून घेतला. अशाप्रकारे म. गांधीजी हे एक आगळेवेगळे महापुरूषी व्यक्तिमत्त्व होते हे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की, त्यांचे बालपणाचे व्यक्तिमत्त्व हे अनेक दाहक अनुभवातून घडले असून त्यांना कौटुंबिक, सामाजिक व शैक्षणिक वातावरण पोषक मिळाले असून अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतून व्यथा-वेदनातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडले आहे. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण स्तरावर त्यांना अस्पृश्यतेचे अत्यंत दाहक अनुभव आले. बालपणीच आईचे मायेचे छत्र हरपल्यामुळे मीराआत्या व वडीलांनी बाबासाहेबांची प्रेमळ जोपासना केली. शिक्षकांच्या बरोबरच अभ्यासाची दिशा त्यांना वडिलांकडून मिळाली. केळुस्कर गुरुजींनी त्यांना मार्गदर्शन केले तर पदव्युत्तर शिक्षणासाठी स्वतः सयाजीराव गायकवाड यांची भेट घालून त्यांना शिष्यवृत्ती मिळवून दिली. ते त्यामुळे पुढील शिक्षणासाठी परदेशात जाऊ शकले.

पाश्चात्य वातावरण मार्गदर्शन आणि अभ्यासाची तीव्र जिज्ञासा...इत्यादींमुळे त्यांचा वैचारिक व्यक्तिमत्त्वाचा विकास अमेरिकेतील कोलंबिया, लंडन आणि जर्मन विद्यापीठातून झालेला होता असे आढळते. जगातील अनेक विद्वानांबरोबर वैचारिक चर्चा करून त्यांना त्यांनी विद्वत्तेत मागे टाकले होते. असे अभूतपूर्व व्यक्तिमत्त्व त्यांनी संपादन केले होते. त्यांनी मिळविलेल्या अत्युच्च पदव्या आणि प्रबंधातील लेखणातून त्यांचे गंभीर व प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्व पहावयास मिळते. जगातील सर्व समकालीन थोर लोकांत बाबासाहेब युगपुरूषाच्या कसोटीत उतरतात. ही कसोटी कोणीही बाबासाहेबांना लावल्यास त्यांचे विश्वभूषण व्यक्तिमत्त्व डोळ्यात भरल्याशिवाय राहात नाही. सान्या जगाने त्यांचे विचार लेखन, संशोधन आणि तत्त्वज्ञान स्वीकारले आहे यावरून त्यांचे विश्वभूषण व्यक्तिमत्त्व सिद्ध होते.

अस्पृश्यतेच्या असह्य वेदनेतून त्यांनी जीवनप्रवास केल्याने सामाजिक समस्याचे त्यांच्याइतके सखोल आकलन आणि सूक्ष्म निरीक्षण कोणाचे नसावे. त्यामुळेच त्यांनी ऐतिहासिक संशोधन करून सामाजिक समस्यावर समर्पक उपाय सुचवून जातिभेद निर्मूलन आणि अस्पृश्यता निर्मूलन करण्याचे प्रयत्न केलेत. भारतीय समाजव्यवस्थेचे आमूलाग्र परिवर्तन करण्याचे महान क्रांतीकारी कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक जाज्वल्य व्यक्तिमत्त्व आहे. युगायुगात अशा विभूती समाजजीवनातून निर्माण होतात आणि समाजक्रांती घडवितात. आपल्या जीवनाची उद्दिष्ट्ये निश्चित करून त्याप्रमाणे जागृती घडवून जातात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचे महापुरुष असून त्याचे ते सर्व पैलू अनेक अंगानी विकसित झालेले होते. त्यांच्या वैचारिक साहित्य व संशोधनामागे समाजोन्नती आणि समाजक्रांती ही प्रयोजने आढळतात. त्यामुळे बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक युगाचे प्रणेते ठरतात. त्यांनी वर्ण व जातिव्यवस्था बदलण्यासाठी आयुष्यभर क्रांती केली. त्यांच्या जीवन ध्येयपूर्तीसाठी त्यांनी आपल्या विचारांच्या जागृत बुद्धिजीवी वर्गाची निर्मिती केली. वर्ण व जातीव्यवस्था परिवर्तनाच्या कार्यात बाबासाहेबांच्या वैचारिक क्रांतीमुळेच यश आले. अशा बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाच्या डॉ. आंबेडकरांनी भारत देशाला एक राज्यघटना लिहून दिली आणि त्यामुळे त्यांचे नाव त्यांच्या कर्तृत्वाने आणि विद्वत्तेने अमर झाले आहे.

अशाप्रकारे गांधीजी व आंबेडकरांच्या या प्रकरणात त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आढावा घेण्यात आला आहे. अशाप्रकारे त्यांचे मूळ व्यक्तिमत्त्व आणि या दोन्ही नाटकातून लेखकांनी मांडलेले व्यक्तिमत्त्व याचा अभ्यास यामध्ये केलेला आहे. या दोघांचाही साहित्याशी फार मोठा संबंध आहे. त्यांनी केलेल्या चळवळींचा, कार्याचा प्रभाव साहित्यावर पडलेला जाणवतो. दलित साहित्यामध्ये कथा, कविता, आत्मकथा, कादंबरी, नाटक अशा सर्व प्रकारामध्ये या दोघांचा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. नाटकामध्ये त्यांच्या दोघांतील वैचारिक संघर्ष, पुणे करार, चवदार तळ्याचा संघर्ष, काळराम मंदिर प्रवेश तसे स्वतंत्र मतदारसंघ अशामध्ये या दोघांचा दलित नाटकाशी संबंध असल्याचे दिसून येते. या दोघांच्या चळवळीचा दलित नाटकावर प्रभाव दिसून येतो. अशाप्रकारे या प्रकरणात अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रकरण तिसरे “डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी” - भालचंद्र फडके यांच्या नाटकातील कथानक, व्यक्तिरेखा, संवाद आणि संघर्ष” यांचा अभ्यास या प्रकरणात करण्यात आला आहे. कोणत्याही नाटकाचे कथानक खूप महत्त्वाचे असते आणि त्यामुळेच नाटक यशस्वी होण्यास मदत होते. या नाटकाचे कथानक हे या दोन महापुरूषांमधील वैचारिक संघर्ष असे आहे. दलितांवरील पिढ्यानपिढ्या होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडून डॉ. आंबेडकर आपल्या समाजाला त्या नरकयातनातून मुक्त करण्यासाठी प्रस्तापित समाज आणि म. गांधी यांच्याशी संघर्ष करित आहेत. असे याचे कथानक आहे. त्याचप्रमाणे त्यातील व्यक्तिरेखा याचाही अभ्यास यामध्ये केला आहे त्यांचा त्यातील संवाद याचाही विचार करून त्याच्यातील या नाटकात असणारा संघर्ष हा कसा व किती महत्त्वाचा होता हे सर्व या प्रकरणामध्ये उकलून दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. भालचंद्र फडके यांनी या नाटकाची खूपच योग्य आणि छान मांडणी केली आहे. एवढ्या सर्व पात्राची मांडणी करून नाटक रंगभूमीवर उभे करणे म्हणजे एक वेगळे कौशल्यच म्हणावे लागेल.

प्रकरण चौथे यामध्येही प्रेमानंद गज्वी यांच्या “गांधी-आंबेडकर” या नाटकातील कथानक व्यक्तिरेखा, संवाद आणि संघर्ष” यासंदर्भात या नाटकाचा यामध्ये अभ्यास करण्यात आला आहे. हे नाटक एक वैचारिक संघर्षात्मक नाटक आहे. या नाटकाची लेखकाने मनोविश्लेषणात्मक पद्धतीची मांडणी केली आहे. या नाटकाचे विशेष म्हणजे यामध्ये नाटककाराने एक विदूषक हे पात्र वापरून गांधी-आंबेडकरांना प्रश्न विचारले आहेत. त्यामुळे विदूषक हे पात्र कधी प्रेक्षक, कधी कोरस कधी निवेदक, कधी लेखकाच मन तर कधी गांधी-आंबेडकरांचे मन होऊन मनोविश्लेषण करते आहे. इतर कसल्याही पात्राची गर्दी न करता हे नाटक फक्त तीन पात्रामध्ये नाटककाराने मांडून या नाटकाचे कथानक उभे केले आहे. त्यातील व्यक्तिरेखा त्यांचा संवाद आणि त्यांचा त्यातील संघर्ष याचा सर्व या प्रकरणामध्ये अभ्यास केला आहे.

प्रकरण पाचवे यामध्ये दोन्ही नाटकातील साम्यभेद आणि वाङ्मयीन मूल्यमापन असा अभ्यास करण्यात आला आहे. डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी - भालचंद्र फडके आणि गांधी-आंबेडकर - प्रेमानंद गज्वी या दोन्ही नाटकात असणारे साम्य आणि भेद याची मांडणी कथानक, व्यक्तिरेखा, संवाद, संघर्ष, प्रसंग, भाषाशैली, त्यांची नाटकाची

मांडणी त्यातील प्रसंगाचा क्रम आणि शेवट अशा स्वरूपात त्यामध्ये असणारा साम्य आणि भेद हे यामध्ये मांडून त्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भालचंद्र फडके आणि प्रेमानंद गज्वी यांच्या नाटकात खूप मोठा फरक आहे. त्यांचा विषय हा वर वर सारखा वाटत असला तरी त्याचा अंतरंग खूप वेगळा आहे. सुरुवातीला भालचंद्र फडके यांनी गांधी-आंबेडकरांचा संघर्ष इतर काही घटकांच्या आधारे रंगभूमीवर मांडण्याचे धाडस करणे म्हणजे खूप मोठे कार्य आहे. पण प्रेमानंद गज्वी यांनी इतिहासाला साक्ष ठेऊन संशोधन करून गांधी-आंबेडकरांमधील मतभेद आणि त्यांचा संघर्ष हा काही घटकांच्या आधारे आणि मनोविश्लेषणात्मक पद्धतीने पात्राची गर्दी न करता एक विदूषक पात्र निर्माण करून त्यालाच इतर सर्व भूमिका देऊन एका यशस्वी नाटकाची मांडणी करणे मुळात हा असा विषय सूचनेच अवघड त्यात अशा नाटकाची निर्मिती करणे म्हणजे त्यांचे ते एक खूप मोठे धाडस आणि कौशल्य जाणवल्याशिवाय राहात नाही.

गज्वींचे हे नाटक अनेक अर्थाने लक्षवेधी ठरले असून केवळ नाटकाचे शीर्षकच नव्हे तर विषय, आशय आणि मांडणी यामुळे या नाटकाचे वेगळेपण ध्यानात येते. म. गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या भावनिक व वैचारिक संघर्षाला रंगमंचीय नाट्यरूप देण्यासाठी 'विदूषक' या व्यक्तिरेखेची केलेली निर्मिती ही गज्वीच्या सर्जनशीलतेची खूण आहे. त्यामुळे भालचंद्र फडके यांच्या नाटकात आणि प्रेमानंद गज्वी यांच्या अनुक्रमे 'डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी' व 'गांधी-आंबेडकर' या नाटकात साम्य-भेद आढळतात याचा अभ्यास या प्रकरणात केलेला आहे.

या दोन्ही नाटकाच्या वाङ्मयीन मूल्यमापनाचा विचार करीत असताना त्याचाही अभ्यास या पाचव्या प्रकरणात केल्याचे दिसून येते. 'डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी' या नाटकाची मांडणी, त्याचे कथानक, त्यातील भाषा, संवाद त्यातील त्यांचा संघर्ष आणि त्यातील व्यक्तिचित्रांची मांडणी याचा यामध्ये मूल्यमापनाच्या दृष्टीने अभ्यास केलेला आहे. तसेच 'गांधी-आंबेडकर' याही नाटकाचा अभ्यास वाङ्मयाच्या दृष्टीने करून त्याचे मूल्यमापन या प्रकरणात केलेले आहे. या दोन्ही नाटकाचे मूल्यमापन करीत असताना त्या नाटकांची मांडणी त्यातील त्यांची भाषा याचा वापर करून त्यांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन मांडले आहे. एकंदरीत या दोन्ही नाटकाच्या फॉर्मच्या अंगाने विचार करता गज्वींचे नाटक

एक वेगळेपण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते त्यातील विदूषकाची भूमिका ही खूप महत्त्वपूर्ण आहे हे जाणवते.

अशाप्रकारे या प्रबंधामध्ये एकंदरीत प्रकरणाचा अभ्यास करून गांधी-आंबेडकर विषयातील दलित नाटक 'डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी' व 'गांधी-आंबेडकर' यांच्या अनुषंगाने 'दलित नाटक-एक अभ्यास' ह्या विषयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.